

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILMIIY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

KERDER MÁDENIYATINIŃ QUBLA ARAL BOYI XALIQLARI TARIYXINDA TUTĠAN ÓRNI

Ilimiy basshı: **B.Q. Turġanov,**
dotsent, t.i.k.

Nurullaev Jasurbek Xayrulla oġli
*Ajiniyaz atındaġı Nókis mámleket
pedagogika instituti Tariyx qanigeligi
studenti*

Xalqımız tariyxın úyreniwde Aral boyı xalıqlarınıń erte orta ásirlerdegi etnogenetikalıq qatnasıqları hám hár qıylı simbiozlıq baylanısların ilimiy izertlew tariyx ilimindegi aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Qubla Aral boylarında erte orta ásirlerde kóshpeli xalıqlardıń migraciyalıq kóshiwleri kúsheygen dáwir bolıp esaplanadı. Bul dawirde migracion processlerge baylanıslı túrde regionda etnik processler kúsheyedi. VI-VII ásirlerde Sırdáryanıń eski arqa-batıs tarmaġı bolġan Quwandáryanıń suwı kemeyip ketedi. Usıġan baylanisli aymaqta jasawshi Jetiasar qáwimleriniń bir toparı Sırdárya boylarına kóship baradı hám «Batpaqlı qalalar» mádeniyatın payda etedi. Ekinshi bir bólegi bolsa Ámiwdárya deltasınıń oń tárepine kelip jergilikli qáwimler menen, ásirese, xorezmliler menen aralasıp Kerder mádeniyatın payda etedi. Geypara bolegi Ústyurt tegisliginiń shıǵıs táreplerin ózlestirip, ańshılıq, sharwashılıq penen shuǵıllanadı. Bul dáwirde Ámiwdárya quyarlıǵınıń oń jaǵalıǵında Xorezmniń arqa tárepindegi keń paytaxt sahralar «Kerder elati» dep atalġan.

Kerder mádeniyatı eki dáwirge bólinedi. Birinshi dáwiri VI-VIII ásirdeń 1 yarımı; ekinshi dáwiri VIII-ásir ortası – XI ásirdeń ortalarına shekem;

Birinshi dáwirde, Kerder walayatı payda bolıp, ol óz aldına gárezsiz elat bolıp jasaydı. VII-ásir aqırı - VIII-ásir basında Kerder walayatınıń húkimdarı Xusraw teńge basıp shıǵaradı. Bul onıń gárezsizligin dáliylleydi. Xusraw teńgesinde, húkimdardıń tajısında eki órkeshli túyenıń kórinisi beriledi. Sonıń ushında, bul teńge Xorezm patshalarınıń teńgesinen ajralıp turadı.

Arab tariyxshılarınan At-Tabariy, Al-Makdisiy, Al-Istaxri, Axmet Ibn Fadlan, Yakut al-Xamaviy miynetlerinde «Kerder» qalası, «Kerder» teńizi, «Kerder» xalqı haqqında geypara maǵlıwmatlar keltirilgen. Dereklerde Kerder elatı Kerder, Qardar, Kurder, Kardaliya, Al-Kardaliya atamalarında berilgen.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŇ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Al – Istaxri (930-933 j.j.) Ámiwdár'ya del'ta boyında Kerder qalası bar, Kerder qalası janınan kanal ótedi, kanaldıń saǵası, Xorezmiń bas qalası (Kattan) tórende 4 farsax qashıqlıqta (1 farsax 6-7 km ge teń) baslanadı» dep jazadı [МИИТ; 180].

Arab sayaxatshısı Ibn Fadlan X ásir basında Xorezmdede bolıp (921-922 jj.), onıń jazıwına qaraǵanda al-Jurdjaniya janında, bir kúnlik jolda Ardaku degen elat bar, ol elatti ol elatti al-Kardaliya dep ataydı. Al Kardaliyalardıń sóylegeni qurbaqanıń baqırǵan sestine uqsaydı» dep jazadı . Arab geografi al-Makdisiy (985 j.) Kerder qalası, Kerder kanal boyında jaylasqan, ol úlken qala dep jazadı.

1219 jılı Xorezmdede bolǵan arab geografi Yakut al-Xamaviy «Kerder xalqınıń tili Xorezmshe de emes, túrkshe de emes, Kerderde elatlar kóp, olar malǵa bay» - dep jazadı [МИИТ; 431].

Dereklerdegi maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Kerderliler XIII ásir baslarına shekem ózleriniń etnoslıq hám til ózgesheliklerin saqlap kelgen. B.I.Vaynbergtiń pikirinshe, Kerder elatında, Iran tilinde sóylewshi Xorezmliler hám túrk tilinde sóylewshiler menen bir qatarda fin-ugor qawimleri de aralasqan.

XX ásirdeń 40-70 jılları Kerder mádeniyati estelikleri S.P. Tolstov, E.E. Nerazik, YU.A. Rapoport, A.V. Gudkova, V. N. Yagodin úsaǵan alımlarımız arxeologiyalıq tárepten izertlew jumısların alıp baradı.

1995-2016 jılları Kerder mádeniyati esteliklerinde Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutiniń professorı, arxeolog M. Mambetullaev bassılıǵında Haywanqala hámde Kuyukqala esteliklerinde keń kólemde izertlew jumislari alıp barıldı. Bul izertlew jumislarında O. Yusupov, Jeyenbay Turmanov bassılıǵında studentlerdiń dala ámeliyatı qaziw jumislari ótkeriledi. Bul dáwirde Kerder mádeniyatiniń materiayalıq hám ruwxiy mádeniyatinan derek beriwshi kóplep arxeologiyalıq tabımlar anıqlandı hámde olar ilimiy aylanısqa kiritildi.

Kerder qalaların xronologiyalıq tárepten eki dáwirge ajraladı. Birinshi dáwir esteliklerine: Tókqala, Gáwirqala (Xojeli qalasında), Kúyikqala, Qırq jigit qala, Qırantaw, Haywanqala, Aqjarma hám Sovetqudıq (Nókis rayonu), Baǵdat qala (Qaraózek) mákan jayları kiredi. Ekinshi dáwir qalaları hám elatlıqlarına: Darsan (Tók qala), Kerder (Haywanqala), Mizdaxqan, Bardarag (Qırantaw), Darıqala hám Kókshi qalaları.

Kerderliler kompleksli xojalıq – sharwashılıq, diyqansılıq, balıqshılıq hám ańshılıq penen shuǵıllanǵan. Soǵan qaramastan, kerderlilerdiń ekonomikasınıń baslı tarawı diyqansılıq bolǵan. Sharwashılıqta tiykarınan mayda mallar qoy-eshkiler hám qara

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

mallar, sonday-aq azli-kem shoshqa, jıłqı, túye hám qus asıraǵan. Sonıń menen birge, xalıqtıń kún kóris derekleriniń biri balıqshılıq bolǵan.

Arxeologiyalıq tabılmalar analizi, VII-XI ásirlerde Kerder xalqınıń sharǵashılıq, diyqanshılıq, balıqshılıqtan tısqarı, gúlalshılıq, misgerlik, temirshilik, shiyshe, suyek, tas hám ağash ónimlerin qayta islew sıyaqlı ónermentshilik tarawları menen de shuǵıllanlıǵın kórsetedi [Турганов: 2020, -Б.104-107].

Qirantaw tóbeligi IX ásirden Kerder mádeniyatınıń gúlalshılıq ónermentshiligi oraylarınan biri bolǵan [Хожаниязов:2008,-Б.81-92]. Kerderliler VI-XI ásirlerde gúlal ıdıslardı qumbız peshlerde tayarlaǵan. X-XI ásirdegi qalalarǵa tiyisli gúlal ıdıslardıń ishi, geyde sırtı jıltır sirli etip boyalǵan hámde bezetilgen. Bul dáwirdegi gúlal ıdıslardıń sapası artqan. X-XI ásirlerde Kerder wálayatında islam dininiń taralıwı menen janlı maqluqlardıń súwretin salıwdı qadaǵan etiwge qaramastan, ónerment ustalar burınǵı dástúrleri tiykarında ıdıslarǵa haywanatlardıń hár túrli kórinistegi súwretlerin salıwdı dawam etken.

Kerder qorǵanıń IX -X ásirlerdegi qatlamlarınan kompotsiziyalıq tárepten ulıwmalasqan búrgit, jılan hám balıqtıń suwretleri sáwlelendirilgen sırlı gulal kese hámde tawısqa uqsas qusdıń suwreti tıyirilgen kese tabılǵan [Мамбетуллаев, Турманов, Юсупов: 2005,-Б.105-106].

Kerder mádeniyati qalalarında gúlalshılıqtan tısqarı, temirshilik, zergerlik, qural-jaraqlar, toqımashılıq, suyek hám shiyshe ónimlerin islep shıǵarıw rawajlanǵanlıǵı belgili boldı. Usı dáwirde paxtadan, júnnen gezleme kiyimler kiygen, kiyiz basqan. Sadaq, nayza hám oq-jay ushlari usaǵan áskeriy qural-jaraqlar, temirden islengen miynet qurallari - ketpen, balta, tesha, pıshaqlar, oraq, bizler hám taǵı basqa koplep buyımlar tabıldı. Ayırım qural-jaraqlardıń sapları suyekten islenip bezetilgen. Zergerlik hám bezeniw buyımlarınan mis, bronzadan sırǵa, bilezik, júzik, ónirge taǵatuǵın zatlar, belbewlar toplamına tiyisli inventarlar tabılǵan [Турганов, Сапарова: 2023].

Ásirese, zergerlik ónimleri Xorezm zergerlik buyımlarınan keskin ajralıp turadı. Kuyuk-qala esteligi hám nekropolınan tabılǵan bronzadan tayarlanǵan túye, shoshqa, at kórinisindegi bezeniw buyımları hám sheńber ishine tusirilgen at korinisindegi, taw eshkisi tarzli tumarlar kerderlilerdiń ruwxıy turmisi haqqındaǵı maǵliwmatlardı bayıladı [Ходжаев, Мамбетуллаев: 2008,-Б.146-148]. Kuyuk-qala qala nekropolındaǵı VII - VIII ásirlerge tiyisli qanatlı at tárzde jasalǵan bezeniw buyımı bronzadan quyma jasalǵan. Sonıń menen birge, suyeklerden tayarlanǵan tumarlar: burawlap tesilgen tiser, haywanlardıń qazıq tiseri, qasqır pánje suyekleri áyeller qábirlerinde ushraydı.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILMYIY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Onermentshilik buyımlari erte orta ásirlerde Kerder wálayatında mádeniy turmistiń hám sawda-satıq isleriniń joqarı dárejede rawajlanganlıǵın kórsetedi.

Kerderlilerdiń kópshiligi dáslepki dáwirde túrkiy tilles qáwimler sıyaqlı olar da joqarıdaǵı kók aspan, tómendegi qara jer hám bul ekewiniń arasında adamlar jasaydı dep túsingen hámde táńirishilik dinine isenim bildirgen [Турганов: 2019,-Б.270-275].

Atap aytqanda, tańrishilik dinine tiyisli umay ana musini Qorgansha (1972 jıl), Kerder (1997 jıl), Kuyuk -qala estelikleriniń VII-VIII ásirlerge tiyisli qatlamlarınan tabılǵan. Umay ana musini sánli kiyindirilgen hám bezewlerde bezetilgen.

Kuyukqala hámde Qrantaw nekropollarındaǵı arxeologiyalıq materiallar Kerder madaniyati xalqınıń diniy isenimleri haqqındaǵı maǵliwmatlardı tolıqtiradi [Турганов: 2019,-Б.270-275].

VI-VIII ásirlerde Kerder mádeniyatı xalqında 2 qıylı jerlew dásturi bolǵan: birinshisinde qazılǵan lahadge-qabrge ólgen adam komilgen. Ekinshisinde tazalangán suyekler ossuariylarǵa salinip qábirlerge qoyılǵan. Kuyuk -qalanıń bir bólek xalqı sońǵı dáwirlerge shekem ólgen adamdı jerge komiw dástúrlerineni dawam etken. Tańrishilik dinindegi dástúrlerge kóre, qaytis bolǵan adam ushın ol duniyada zárúrli bolıwı múmkin bolǵan buyımlar hám azıq-túlikler qosıp komilgen. Sonday-aq, VI ásirdiń aqırınan, VIII ásirdiń ortalarına shekem kerderlilerdiń bir bólegi, ásirese qalalarda jasawshı xalıqlar, xorezmlilerdiń mádeniy tásirinde bolıp, zardushtiylik dinin qabıl etedi.

Kerder mádeniyatına tiyisli Tok qala nekropolinde márhumler zardushtiylik dini dásturleri boyınsha kómilgen, bunda ólgen adam dáslep etinen tazalangánnan soń suyeklerdi ossuariylarǵa salıp qoyıwıp, ekinshi márte kómilgen. Ossuariylar nauslarǵa qoyılǵan. Nekropoldaǵı ossuariylardıń qaptal tárepi hám qaqpaqlarına áyyemgi Xorezm tilinde jazıw hám súwretler tusirilgen. Tok qala nekropolındaǵı ossuariylar Xorezm kolonistlariniń qabristani bolıp esaplanadı.

Demek, islamǵa shekemgi dáwirde Kerder mádeniyatiniń xalqı táńirishilik hám zardushtiylik dinlerine isenim bildirgen.

VIII ásirdiń aqır -IX ásirde baslap Aral boyı xalıqları arasında islam dini tarala baslaydı. Biraq, soǵan qaramastan, kerderlilerdiń ruwxıy turmısında burınǵı ruwxıylıq jámiyetlik dúzim dástúrleri hám diniy isenimler sarqitlari uzaq saqlanadı.

Albette, Kerder mádeniyati esteliklerin izertlew jumislari bugingi künde de dawam etpekte. 2023 jili 20-maydan 10-iyun araligında Ajiniyaz atındaǵı pedagogikalıq insitituti rektori Bayram Otemuratov hámde Tariyx fakulteti dekani, professor M. Saribaev baslamasi menen tariyx qanigeligi 1-kurs studentlerinin Arxeologiya pani boyınsha dala ameliyati Kerder mádeniyati Kerder qalasında otkerildi.

Arxeologiyalıq qaziw jumıslarında Nókis mámleketlik pedagogikalıq insitutdin bir qatar professor-oqitiwshilari menen birge Rossiya mamleketi Kazan federal universiteti, Kazan qalasindagi Arxeogiya insituti ham Al-Farabiy atindagi Qazaqıstan milliy universiteti alimlari da qatnasti.

Kerder qalasiniń joqarǵı madeniy qatlamında qazıw jumısları alıp barıldı. Qaziw jumısları dawamında Kerder qalasınan tomendegi tabılmalar anıqlandı.

1. Turaq jaylardın qurılısları.
2. Sawda-ekonomikalıq qatnasıqlardan derek beriwshi mis tengeler.
3. Sırlanbaǵan gulalshılık ıdısları ham olardıń fragmentleri.
4. IX-XI ásirlerge tiyisli sırlanǵan gulalshılık ıdısları fragmentleri. Olarga geometriyalıq naǵıslar tusirilgen.
5. Shiyshe ıdıslar bolekshelei; (IX-XI ásirler)
6. Kesip islengen geometriyalık naǵıslar tusirilgen keramikalik buyımlar.

Hayvan qala (Kerder) qalası esteliginin joqarǵı madeniy qatlamınan tabılǵan tabılmalar IX-XI ásirler menen belgilenedi.

Keleshekte sırt elli alımlar menen kelesi jıldıǵı arxeologiyalıq qazıw jumısları dawamında tomengi madeniy qatlamlarda da izertlew jumısların alıp barıw nazerde tutılǵan. Sonıń ushında, tómengi Ámiwdár'ya del'tası boyındaǵı arxeologiyalıq mádeniy miyras ob'ektlerdi tereńirek úyreniliwi, Qaraqalpaqstan tariyxın jańa materiallar menen tolıqtırıwǵa járdem beredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. -М., Л., 1939.
2. Мамбетуллаев М.М., Турманов Ж.Т., Юсупов О.Ж. Поливной керамика Кердера // Вестник ККОАНПУ. –Нукус, 2005. -№ 1-2. - С.105-106.
3. Турганов Б.К. Об элементах религии тенгрианства в средневековых памятниках Южного Приаралья // Материалы VII Международной научно-практической конференции «Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность». -ISBN 978-601-301-997-0. - Бешкек. 2019. -С.270-275.
4. Турганов Б.К. Кардар маданиятида хунармандчилик // Хоразм - Марказий Осиё цивилизацияси тизимида” мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари тўплами. – Урганч, 2020. -Б. 104 -107.

**«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI,
ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI
HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELARI»
ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI**

5. Турганов Б.К., Ерманов А., Абдукаримов Х. Общие тенденции развития ремесленного производства в раннесредневековые Хорезма//Международный научный журнал «Символ науки». ISSN 2410-700X № 3 / 2021. -С.47-53.
6. Турганов Б.К., Алламбергенов С. Роль металлических предметов в изучении средневековых культурно-экономических связей Хорезма // Международный научный журнал «Символ науки». ISSN 2410-700X №5 / 2021. -С.48-54.
7. Turganov B.K., Daubaeva T. T. Bronze mirrors of Khorezm during the Golden Horde // European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 3 No. 2, February 2022 ISSN: 2660-5589.
8. Турганов Б.К., Сапарова А. Бадий хунармандчилик буюмлари Кердер маданияти аҳолисининг маънавий дунёсини ўрганувчи манба // O'zbekiston Respublikasi «IQRO» respublika jurnali/ 2023. 4-son.
9. Ходжаев Т.К, Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюк-кала.- М.: 2008.
10. Хожаниязов Ф. Средневековый гончарный центр //Археология Приаралья. Вып.7. –Ташкент.Фан. 2008.-С.81-92.